

(З циклу тюремних оповідань)

В брудному купе загального вагона потягу Москва—Донбас нас було двоє: я і мій випадковий сусід. Це був чоловік років під 40, середнього зросту, смуглявий, мовчазний. Обличчя зосереджено-розумне. Вигляд заморенний, втомлений. Одягнений по робітничому: бушлат (куртка ватяна), ватяні штани, черевики військового зразку, шапка-ушанка. Речей — жадних. Іхали мовчки. За деякий час він витяг з кишені бушлату книжку і почав читати. Глянувши на обкладинку, я зауважив, що книжка — паризького видання і французькою мовою. Це мене надто заінтригувало. Я хотів заговорити. Але не зручно було переривати.

Раптом — глибока, внутрішня реакція на прочитане: нервовий порух, посмішка, погляд на мене, знову в книжку, знову на мене. Я, скориставшись з цього, запитав:

— Мабуть, якась виключно гостра ситуація або філософська сентенція?

— Останнє, — відповів коротко, але вільно. Це свідчило, що він більше ніж зрозумів моє запитання. Я не втримався і ще запитав:

— Вибачте мені, але можна поцікавитись, що це за книжка?

— Це книжка старого і призабутого вже французького мораліста Жозефа Жубера. Я випадково натрапив її в буквіністичній крамниці в Москві. Грошей в мене не було на таку розкіш. Але я віддав останні. Бо, ви розумієте, це ж раритет. Це перше Шатобріанівське посмертне видання 1838 року! Але не в цьому справа. Це може для вас не так цікаво. Зверніть увагу на гостроту думки, мислі. Ви розумієте французьку мову?

— Дуже погано.

— Шкода, бо переклад не завжди відтворює оригінал. Але нічого. Я перекладу більш-менш точно. Ось послухайте, ну, хоча б... хоча б... — і він забігав по книжці очима, — ну, хоча б така сентенція: „Справедливість без сили і сила без справедливості, страшне нещастя!“ — Хіба не геніально? І яка правдива проекція на наш час! Ви розумієте?

Я розгубився. Ця людина в сірому зашмарованому бушлаті була для мене сфінксом. Культура і глибока думка іскрилися із його очей. Хто він? Куди і звідки їде? Чому цей змучений вигляд, одяга?

— Вибачте ще раз, — почав стримано я, — але...

— Вас дивує, звичайно, все це, — перериває він мене. — Я розумію. Ви не збагнете, що це все значить? Французька мова, Жозеф Жубер, Шатобріанівське видання і вигляд каторжника! Так? Ха — ха!... — Якимось гірко усміхнувся він.

— Даруйте ласкаво! Я так не думаю... — Ні, прошу, ви так повинні думати! Так воно й є. Дозвольте зацікавитись: я професор Харківського університету Гладун. Я вам і є позирна ілюстрація, як на практиці виглядає одна із ідей більшовизму про ліквідацію всякої різниці між розумовою і фізичною працею. — Професор на хвилину замовк і дивився на мене з гіркуватою посмішкою.

— Все це: сміливість думки, сарказми, натяк на каторжника, культура і благородна щирість мене аж занадто вразили. Я в свою чергу відрекомендувався йому і ми розговорились, як старі, давні знайомі. Виявилось, що професор Гладун повертається після семилітнього заслання з далеких північних таборів. До арешту 1933 року він, молодий, але здібний вчений, посідав катедру історії України при Харківському університеті. Тепер, маючи заборону проливати по великих містах України, їде до маленького Донбаського містечка, що вирросло з колишнього шахтарського селища, Дружківка, де має бути під постійним наглядом НКВД.

— Чому саме в Дружківку? — запитав я.

— Чому? Тому, що в Дружківку треба їхати через Харків. Це головне. В Харкові моя родина, бібліотека, архів. Хочу глянути хоч одним оком на це все. А тоді можу їхати далі... Байдуке куди.

Професор Гладун замовк. Видно, йому було дуже важко говорити про це все. Мені так само незручно було порушувати мовчанку. Потяг мчав. Ми деякий час їхали мовчки. За хвилину професор зробив характеристичний нервовий порух, підвів голову і промовив:

— Не знаю, чи живий синок. Три місяці тому я мав листа. Дружина писала, що він тяжко хворий. І після того ані слова. А вчора я бачив сон — важкий і огидний.

— Мені здається, професоре, що життя і здоров'я вашого сина і ваш сон не стоять ні в якому причинному зв'язку, — зауважив я, щоб заспокоїти, і додав: — вже власне від одного того, що ви зморений заснули на холодному московському вокзалі, могло приснитись усяке дивовижжя.

— Як ви сказали? Сон і життя ні в якому причинному зв'язку? Даруйте мені. Ви мало знаєте життя і людську психіку. А знаєте ви, шановний добродію, — (вбачайте, ви не протестуйте проти цієї „контрреволюційної“ форми звертання, замість „товаришу“? Я собі дозволяю її вживати в нашому „вузькому“ товаристві). — Так от, знаєте ви, що п'ятора року тому, сидячи в „смертній камері“, може за день, може за два перед розстрілом, мені приснився сон, що мав для мене виняткове значення. Власне, цілковито усвідомив я собі значення того творчого сну тільки згодом, як пройшов, як прошумів над головою той кошмар смерті. Але, що сон був пророчий — факт, незаперечливий факт! І це не містика, друже, ні. Це щось глибоко реальне. Щось глибоко властиве людській психіці. Правда, один в більшій мірі, другий в меншій. І дивно; людський розум створив чудеса в науці і техніці. А себе, свою психіку, щось таке ірраціональне в людській істоті, пізнати і пояснити не може. Безсилий! А сучасна наука, просто даремно відмахнулася від цього питання. Академік Павлов? Це, друже мій, лише початок. Серйозний, але початок, який майже нічого не пояснює.

Ця нова сторінка з біографії мого випадкового знайомого ще більше мене заінтригувала. Не так захопили мене його медитації про сон, як його власне мученицьке життя.

— Шановний професоре! Я дуже прошу розповісти мені, людині таки справді мало досвідченій, про цей сон і смертну камеру.

— Це ви хочете, замість читання легкої дорожньої белетристики, прослухати моє оповідання про смертницю і смертну камеру? — ніби з іронією відповів професор. І тут же, не давши мені відповісти, продовжував: — Але нічого, для вас це буде корисно. Наше, з дозволу сказати, советське життя вам треба було б знати не тільки з фасаду, а й зі зворотного боку.

— Це був серпень 1938. року, — почав епічним тоном, з легким ліричним забарвленням, свою розповідь професор, — безпросвітнього, кривавого, ежовського року. Терор, масові розстріли лютували над багатоміліоновими таборами півночі, Сибіру.

Я щойно прийшов з роботи. Помився. Сів обідати. У бараці, як завжди, стояв гамір, лайка, сморід, бруд і музика радіо. Зайшов службовець таборової комедатури. Це один із „соціально близьких“¹⁾.

— Гладун є?

— Є. — відповідаю.

— Збирайтесь. Вас викликають у III відділ.

Що це все значить, я вже знав. Третій відділ так „викликає“ вже місяців сім. І ніхто з „викликаних“ вже не повернувся назад. Всі, хто був на „общем положенні“, ждали свого чергового „виклику“. Моя черга настала сьогодні. Значить — все. Я, не квалячись, пообідав, тепло одягнувшись, а решту речей передав близьким товаришам, попрощався і пішов. Друзі, що розмовляли і прощались зі мною, знали, так само як і я, що вони прощаються і бачать мене востаннє.

У III відділі (в таборовому НКВД) за п'ять років сидіння, я був уперше. За деякий час мене покликали до кімнати слідчого. Високий, плечистий, з несимпатичним, одгодованим, скуластим обличчям, років під тридцять, чоловік сидів за столом.

— Сідайте, — не глянувши навіть на мене, показав на стілець, що стояв метрів за три від стола, в кутку кімнати. Я сів.

¹⁾ Так офіційна термінологія НКВД зве різних бандітів, злодіїв, убивців та аферистів.

— Ваше прізвище? — російською мовою запитав.

— Гладун.

— Ага, це ви той самий професор Гладун? З Харківського університету? — І при цьому здивляється в мене таким падлючим, пронизливим поглядом, з саркастичною посмішкою на губах. Мовляв: ку, що, попався? Ми тебе знаємо!

— Де ви працюєте?

— В шахті.

— В лаві?

— В ремонтно-монтажній групі мех-цеху.

— Який термін ув'язнення?

— Сім років.

— Скільки відсиділи?

— П'ять.

Слідчий уважно подивився на мене.

— А вигляд у вас добрий. Ви, я бачу, живущий! — Та ж посмішка.

Я — мовчу. Ніби не бачу.

— Ну, професоре, розповідайте.

— Про що?

— Не знаєте, про що? — глянув на мене і з мить притишеним, саркастичним тоном: — Наївний який. Не знає, про що розповідати? — І, раптом визаїришиш, на всю горлянку крикнеш:

— Ти мені, така контрреволюційна сволоч, не прикидайся дурнем! Це тобі не слідство 1933 року! Тут ми тебе розкусимо враз! Одним зубом. Не знає, про що розповідати! Про все. Про всю свою контрреволюційну діяльність куркульського і націоналістичного ідеолога на волі, в тюрмі, і вже тут, в таборах! Розумієш?

Я зрозумів, з цього першого приступу сказу, що все одно, незалежно від того, чи я щось буду показувати та розказувати, чи я зовсім буду мовчати, доля моя вирішена. А в голові блискавично промайнула думка; „Зробити щось інше я тепер безсилий, але вмерти чесно, не спровокувавши нікого іншого ні себе самого, я можу“. Слова великого поета:

Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою! — були мені дороговказом і застереженням. Я по змозі спокійно відповів:

— Якщо це нове слідство, то я хотів би знати, в чому мене обвинувачують. Про „діяльність“ на волі, на першому слідстві я вже розповідав. Жадного слова додати до попередніх показів не можу.

Слідчий підвівся.

— Що, що ти кажеш? На першому слідстві все розповів? Ти, професорська контрреволюційна морда, думаєш і мене тут обдурити, як обдурив наївного слідчого 1933 року?!

І при цих словах з усього розмаху вдарив мене мрамуровим пресом від чорнильного приладу по голові. В очах на мить потемніло. За комір потекло щось приємно тепле. Але новий удар по обличчю мені вернув свідомість. Я не встиг нічого сказати, як від нового гострого удару важкого солдатського чобота в спину вилетів і впав у коридорі.

— Відвести в загальну! — наказав слідчий і зачинив двері.

Мене повели в нашу середтаборову каторжну тюрму. Організована вона була сім-вісім місяців тому, від початку масового терору.

Звичайний барак, побудований на ґрунті вічної мерзлоти, просто на болоті, без усякого фундаменту і утрамбовання. Замість підлоги — прокладені в ряд, навіть нещільно, дошки. Від опалення камери і великого скупчення людей повітря нагрівається. А від цього через рідко збиті дошки підлоги, замерзле, тундрове болото розтає. І тягне звідти все пронизливою, холодною вогкістю. Нар вистачає тільки на чотириох. А решта, чоловіків з двадцять, лежать, сидять, стоять на цій підлозі. В морозі безвіконної камери мене зустріло багато людей. Я знав їх або просто бачив у таборі. То були переважно інженери, професори, учителі або колишні відповідальні робітники.

— Ви давно? — питає мене професор Романишин, якого я знав ще на волі.

— Оце тількищо.

те ж саме, що на початку першому слідчому, написав і подав. Він прочитав уважно і каже:

— Добре. Я ще подумаю. Може в мене виникнуть якісь питання до вас. Тоді я вас ще покличу. А тимчасом ідіть і відпочивайте, бо вигляд у вас поганий.

— Я вже не сплю і не відпочиваю 21 день. Мені це, як і миску тюремної баланди, заборонив ваш попередник, — випалив я. Що буде?

— Як? — ніби здивувався він. — Вам забороняли спати і не давали їсти? Не розумію. — негайно викликав мого конвоїра і наказав йому:

— Одвести в загальну камеру. Тільки в ту, де тепліше. Зараз же дати добру порцію їбиду, а як захоче, то й дві. Можете забрати.

Мене, приголомшеного такою несподіваною милістю нового слідчого, одвели в загальну камеру, там спирали тепло. Після піжамки глянкого, але житнього хліба і порції миски гарячої тюремної баланди, я відчув, що сили до мене вертаються. На відведеному мені на підлозі місці я почував себе краще, ніж колибудь на м'якому ліжку. Засинаючи, я думаю: що воно все це значить? Чи не є це якийсь хитрий маневр ворога? Тривога і недовіря не покидали мене ні на мить.

Заснув. Проснув до години шостої вечора. Різали чай. З великою приємністю напився гарячої води. А далі знайома історія: до першої години ніхто не спить. Всі насторожено ждуть. Близько першої знову та ж страшна мертва тиша. Раптом двері нашої камери ринули і відчинились. Той же гіпнотичний стан, те ж мовчазне запитання: хто? І та ж вицікавальна, передсмертна тиша.

Чую:

— Гладун. Давайте з речами.

Ніби вдарило електричним струмом. На мить — забуття. І раптом — хвиля ясної свідомості.

А... а!.. а!. Так он, що воно значило, той ласкавий тон, та тепла камера, гаряча баланда?! Щоб важче вмирати було?! О! Каті! Це так мовчки. Підвівся. Зібрався з думками. Навколо чую:

— Ви не хвилюйтесь. Це, мабуть, в якійсь справі...

— Або в іншу камеру...

— Або на волю... — хтось притишено і болісно додав, розуміючи сам всю абсурдність висловленого. Все це звучить нещиро, фальшиво. Але я не в трітенсії. Я розумію: людям треба щось сказати. Було їм

раді, що сьогодні вони ще живуть, а йде вмирати хтось інший, в даному разі я.

Я рішуче астав і мовив:

— Прощайте.

— До побачення! — відповіли всі.

Я вийшов. Вартовий наказав мені: — Ідіть вперед. — Я пішов.

Була темна, зоряна, заполярна ніч. Я гарячково ступав уперед. Мені не було ні холодно, ні гаряче. Тільки шадено в грудях билося серце і щось вогнем пекло в мізочку. Я глянув: ліворуч була страшна безкрая тундра, а праворуч — бовваніли чорні силуети бараків для каторжан. Майнула думка: ну, чому він один? Невже він один мене має вбити? Що коли я попробую не датиць? Руки мені не зв'язали? Попробую! Попробую! І я відчув, що маю незнані досі сили. Таку енергію, що світлі перевертає! І мені здавалось, що я не йду, а лечу.

— Праворуч. І не так швидко, — почув я голос конвоїра. Це знову вернуло мене до реальності. Ми підходили до лазні.

— Просто! — наказав мені конвоїр, показуючи на лазню. І додав:

— Начальник наказав вас помити.

На другий день я був на „общем положенні“. Мої друзі вітали мене, як воскреслого з мертвих.

В чому ж справа? — запитував я свого таборового друга, на волі — інженера.

— Невже ти не знаєш? Єжова вже нема. Він зробив своє криваве діло і для Сталіна більше потрібний. Ergo — і всі провокації і терор за його методикою припиняться. Почнеться щось нове. Але придумане його наступником.

— Ти щасливий, що попав саме в цей час в третій відділ. Тобі просто пощастило. І ти залишився живий.

Професор Гладун замовк. Мовчав і я.

За хвилину, підвівши голову, він сказав:

— Якщо ви, друже мій, думаете, що мій сон і ліквідація моєї провокаційної слідчої справи це є збіг випадковий, то ви помиляєтесь. Ні, тут є якась глибока закономірність. Я пояснити її не можу. Але я в неї вірю.

Потяг мчав далі.